

УДК 352.07(477.7)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-5>

ОБРАЗ УКРАЇНЦІВ У ПОДОРОЖНІХ ПУТІВНИКАХ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Черемісін Олександр Вікторович,

доктор історичних наук,

професор кафедри історії, археології

та методики викладання

Херсонського державного університету

al.cheremisin@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0173-0489

Михайленко Галина Миколаївна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії, археології

та методики викладання

Херсонського державного університету

irida@ukr.net

orcid.org/0000-0002-1160-8754

Метою дослідження є характеристика образу українців на території Півдня України на основі травелерів іноземних та російських мандрівників кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. **Методологічною основою дослідження** стали методи аналізу, синтезу, фронтиру, локальної історії. **Основні результати дослідження.** Саме у визначений період часу на території південноукраїнського регіону відбулись значущі геополітичні зміни у зв'язку з інкорпорацією краю до складу російської імперії. Ця подія призвела до руху українського населення Полтавщини, Чернігівщини, Подільщини, Волині та інших українських земель з метою колонізації Півдня України. У результаті цих процесів українцями були заселені значні території південноукраїнського регіону. Ці зміни призвели до того, що з'явилося багато бажаючих як серед росіян, так і у середовищі іноземців на власні очі оцінити такі епохальні події і описати у власних мандрівних записках. Наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. край відвідали аристократи, купці, науковці. Мандрівники залишили по собі подорожні путівники (травелери), які виступають цінним джерелом формування образу українців досліджуваного часу на Півдні України. **Висновки.** У своїх путівниках візитери ділилися побаченими враженнями, які неможливо знайти в інших видах історичних джерел. Однією з провідних тем записок мандрівників став опис побуту українського народу. Центральне місце в їхніх характеристиках посідав характер українців, які проживали на Півдні України. Завдяки мандрівним травелерам удалося презентувати образ життя, заняття, мрії та сподівання місцевого населення, комерційні та лихварські справи тощо. У результаті проведеного дослідження встановлено розбіжності в характеристиках і оцінках іноземних та російських мандрівників щодо характеру і способу життя українців у досліджуваній період часу.

Ключові слова: подорожні путівники, травелери, туризм, мандрівники, Південь України, травелогі.

THE IMAGE OF UKRAINIANS IN THE TRAVELOGUES OF THE LATE 18TH – THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Cheremisin Oleksandr Viktorovych,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of History,
Archeology and Teaching Methods
Kherson State University
al.cheremisin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0173-0489*

Mikhailenko Galyna Mykolaivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Archeology and Teaching Methods
Kherson State University
irida@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1160-8754*

The research purpose is to characterize the image of Ukrainians in the territory of Southern Ukraine on the basis of the travelogues of foreign and Russian travelers of the late 18th – the first half of the 19th century. **The methodological foundation of the research** involves the methods of analysis, synthesis, frontier and local history. **The main research findings.** In the above-mentioned period of time in the territory of Southern Ukraine there were important geopolitical changes related to incorporation of the region into the Russian Empire. This event resulted in the movement of the Ukrainian population to Poltava, Chernihiv, Podillia, Volyn and other Ukrainian territories in order to colonize the South of Ukraine. As a consequence of these processes, Ukrainians settled in large territories of Southern Ukraine. These changes encouraged many people, among which there were Russians and foreigners, to evaluate such epochal events personally and describe them in their own travelogues. In the late 18th – the first half of the 19th century the region was visited by noblemen, merchants and scientists. The travelers left their travel notes (travel guides) which are a valuable source for the formation of the image of Ukrainians in the examined period of time in Southern Ukraine. **Conclusions.** In their travelogues, the visitors shared the impressions which could not be found in other types of historical sources. One of the major topics of the travelers' notes was description of everyday life of the Ukrainian people. The disposition of Ukrainians living in Southern Ukraine took the central part in their descriptions. Due to those travel notes, it was possible to characterize disposition, lifestyle, activities, dreams and expectations of the local people, commercial and usurious deals etc. The research allowed identifying differences in the characteristics and evaluations of foreign and Russian travelers concerning the disposition and lifestyle of Ukrainians in the examined period of time.

Key words: travel guides, travel notes, tourism, travelers, Southern Ukraine, travelogues.

1. Вступ

Актуальність досліджуваної проблеми залежить від глибокої зміни уявлень про статус Півдня України на сучасному етапі українського державотворення та в умовах повномасштабної війни росії проти українського народу. Новітні події змінили розуміння історії України кінця XVIII – початку XX ст., у зв'язку з чим важливо спростувати штучну «новоросійську теорію» імперії та продемонструвати домінуючу роль українського та європейського чинників у розвитку південноукраїнських територій. Більше того, формується розуміння, що Південна Україна – український регіон, який мав широкі можливості пізнати західноєвропейську культуру та одним із перших долучився до процесу модернізації.

Усвідомлення регіональних особливостей Південної України починається наприкінці XVIII – у XIX ст. Так, наприклад, А. Гурляндт (Гурляндт, 1900), Н. Надеждін (Надеждін, 1844), К. Зеленецький (Зеленецький, 1844), Н. Гудзій (Гудзій,

1888) та інші опублікували в журналах «Записки Одеського історико-старожитного товариства» та «Відомості Таврійського наукового архівного комітету» перекази записок, що друкували мандрівники після подорожей Південною Україною. Досліджуючи тревелери, автори не лише аналізували характер подорожей мандрівників, а й презентували власні уявлення про південноукраїнський уклад життя, особливості його становлення, соціокультурну реальність.

Радянська історіографія ігнорувала вивчення образу українського народу, національно-культурну самобутність Півдня України. Дослідницька увага здебільшого зосереджувалася на військових, будівельних та соціально-економічних перетвореннях із застосуванням класового підходу.

Після проголошення незалежності України в 1991 році науковці знову звернулися до історії Південної України. Останніми роками було опубліковано багато історичних праць про розвиток південноукраїнського регіону, зокрема

В. Константинової (Константинова, 2010), А. Дорошевої (Дорошева, 2009), М. Шитюка, В. Щукіна (Шитюк, Щукін, 2008) та ін., присвячених переважно етнічному, соціальному та релігійному просторам Півдня України. Однак, незважаючи на загальний високий рівень репрезентативності історичних досліджень щодо південноукраїнського регіону, слід підкреслити, що попередні студії не зосереджувалися на аналізі цивілізаційного дискурсу, який відбувався між російськими та іноземними мандрівниками.

Метою статті є дослідження образу українців на території Півдня України на основі тривалості іноземних та російських мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Для досягнення цієї мети подорожні описи є безцінним джерелом історії формування нових соціокультурних реалій, оскільки їхні автори фіксували власні спостереження в режимі реального часу. Швидким розвитком південноукраїнського регіону цікавилися не лише урядовці та громадські діячі, а й звичайні громадяни багатьох країн, які були стурбовані становищем українського народу, а тому прискіпливо описували характер і побут українців Півдня України.

2. Типологія образу українців

У візитерів, які відвідали під час своїх мандрівок українські землі, не склалось єдиного та цілісного образу українців. Усі мандрівники розділяли фундаментальні основи характеру українців на два типи – селянський та козацький. Причому з козацького типу похідними виділялись ще 2: вільні матроси та лоцмани. Характеризуючи образ українців, візитери перебували під впливом багатьох стереотипних уявлень, складених ще на батьківщині, але могли чітко виокремлювати українців як народ з-поміж інших національностей, які населяли Південь України, у тому числі відрізняли від росіян. При цьому і самі російські візитери бачили глибину і фундаментальну різницю між двома народами, незважаючи на те, що перебували під впливом уже усталеного наприкінці XVIII ст. стереотипу, що український народ походить від російського, так само, як і українська мова – від російської, а землі являють собою стародавній спадок росії. Але в роботах усіх мандрівників простежуються схожі думки: українців кількісно на території Півдня України проживає більше, ніж представників інших національностей; регіон заселений вихідцями з Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської губерній.

Так, наприклад, М. Холдернесс, характеризуючи хід колонізаційних процесів південноукраїнського регіону, як найбільш чисельну групу виділила саме українців, а тому і власну класифікацію розробила на основі кількісного критерію. Отже, за її спостереженнями найбільша етнічна група на Півдні України – саме українці, потім росіяни,

ногайці, греки, німці, вірмени і болгари. Але при цьому мандрівниця відзначала, що, незважаючи на те, що українці є найбільшою групою населення регіону, російська влада їм мало що дозволяла. Кожна родина отримувала невеличкий клаптик землі з господарськими прибудовами і цього ледве вистачало на проживання. Причину такого жахливого становища українського населення вона вбачала у російській бюрократичній, цілковито корумпованій, централізованій, деспотичній владі (Холдернесс, 1810).

Американський мандрівник Р. Пінкертон, який подорожував Півднем України як член Біблійного Товариства, помітив глибинні фундаментальні розбіжності між українським та російським народами у культурологічних та релігійних зрізах: способі хрещення, релігійній самосвідомості, ролі оберегів, наданні імен та у способах звернення один до одного (Ейдельман, 2012: 205–215).

Мандрівник з росії А. Демидов не акцентував увагу на описах народонаселення, але при цьому бачив Південь України як регіон, в якому переплелись долі великої кількості різних народів, що утворили унікальний сплав між цивілізаціями Сходу і Заходу. При цьому, на його думку, основними протидіючими тенденціями виступали: українська, російська, західноєвропейська. Звичайно, він надавав перевагу російському фактору та відзначав, що потрібно лише кілька десятиліть і від фронтиру не залишиться і сліду, а регіон перетвориться на власне російський, оскільки саме російський уряд запроваджував усі суспільно значущі починання (Демидов, 1853).

Під час подорожі Україною від Харкова до Катеринослава Н. Всеволозький детально описував різницю між українцями та росіянами. Він відзначав, що в українців риси обличчя інші, добріші, жінки веселіші, привітніші, гостинніші. Між Нікополем і Бериславом мандрівник зустрівся із запорозькими козаками і зауважив, що всі навколишні села заселені саме українцями. Познайомившись з козаками ближче, він дійшов висновку, що українці мають ширшу свідомість, глибшу історичну пам'ять, власні органи самоврядування. Але, незважаючи на такі розбіжності, Н. Всеволозький характеризував українців як частину російського народу, яка тривалий час вимушено перебувала в сфері впливу Речі Посполитої, Кримського Ханства, Османської імперії, молдавських господарів, Князів Трансильванських. За його словами, незважаючи на труднощі, які випадали на долю українців, вони змогли зберегти православну віру та любов до рідної землі, а найголовніше – до свободи, тому воля для українців була найвищою цінністю у житті (Всеволозький, 1839: 11–16, 116).

Ще один російський мандрівник, В. Ізмайлов, характеризував українців досить неоднозначно.

Наприклад, оцінював запорозьких козаків як розбійників, які тільки й роблять, що нападають на мирних росіян вночі, грабують їхні домівки, розлучають родини та зникають так раптово, що захистити поміщиків немає ніякої змоги. Але при цьому він вважав, що українські селяни зуміли зберегти власну, українську, самосвідомість, вагомими складниками якої були волелюбство та схильність до самопізнання (Ізмайлов, 1802: 13–16, 20–21, 37).

Виділяв самодостатність українського козацтва і А. Афанасьєв-Чужбинський, визначаючи, що козаки сильно відрізняються від селян укладом життя, господарством, рисами характеру. Найбільше, чим виділялись козаки, – це самоорганізацією і вміннями швидко налагодити власний побут на автономних засадах. Відзначались вони і як поборники православ'я. Жили козаки у власних зимівниках, які розташовувалися майже по всій території Півдня України. Козацькі зимівники являли собою багатогалузеві господарства, в яких розвивалося садівництво, скотарство, бджільництво, землеробство, конярство. Майже на всіх зимівниках використовувалась вільнонаймана робоча сила: наймити та молодики. Поняття «молодик» та «наймит» розрізнялися: молодик – це молодий хлопець, років 20, який слідував за кінями та зброєю, а наймит – той, хто виконував важку фізичну роботу. За свідченнями А. Афанасьєва-Чужбинського особливо полюбили козаки горілку, тому за давніми звичаями в зимівниках, що знаходилися поруч із трактом і де продавалась горілка, вхід завжди був відкритий на випадок проїзду чумаків. Власне, історія запорозького козацтва малювалась досить героїчною, але при цьому вони стали непотрібними російській державі наприкінці XVIII ст. Загалом, він визнавав, що зруйнування Січі російськими військами відбулось не по-лицарськи (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 2–13, 21–54).

Познайомитись з українськими козаками вдалося під час мандрівки Півднем України у 1780-х рр. і леді Кравен. Її цікавили не романтичні етюди та спостереження за людьми, а карти, кількість військ, місцезнаходження казарм, глибина річок і заток, склад флоту тощо. І подібними нотатками вона була зайнята у Херсоні, Карасубазарі, Бахчисараї (Кравен, 1795: 165–170).

3. Характер українців

Значну частину своїх мемуарів М. Гутрі приділила опису відмінностей між українцями та росіянами, чий світогляд, за спостереженнями мандрівниці, суттєво відрізнялися. Насамперед вона відзначала, що українці вважали особисту свободу найвищою цінністю, тому не сприймали рабство у вигляді кріпацтва та постійно намагалися втекти від своїх поміщиків. На жаль, у вирі політичних і військових подій наприкінці XVIII – на початку

XIX ст. вони припинили мріяти про власну державність, тому стали легкою здобиччю агресивної та тиранічної російської імперії, не змогли самоорганізуватися проти впливів загарбників. Це призвело до нав'язування російської ідеології та культури. Українці програвали і культурну, і політичну боротьбу, адже не мали чіткого образу майбутнього, окрім ідеї вільного життя. При цьому російські загарбники не припиняли хизуватися своїми військовими звершеннями. Так, наприклад, М. Гутрі переказувала розповідь одеського воєначальника, який брав участь у нападі на Анапу. Мандрівниця підкреслювала, що він максимально героїзував свої дії: спалення форту і перетворення жителів на кріпаків. Інцидент підтверджував опис росіян як жорстокого народу, який не припиняв грабувати українців навіть після військових перемог (Гутрі, 1810).

До селянського образу українців у А. Афанасьєва-Чужбинського був інший підхід. Він їх змальовував тихими, добрими, працелюбними, відповідальними, з розвинутою самосвідомістю та історичною пам'яттю, оскільки усна народна творчість зберігала безліч переказів ще з язичницького періоду історії. Саме такими рисами українці, на його переконання, суттєво відрізнялися від росіян. Але, незважаючи на такі ментальні розбіжності між народами, А. Афанасьєв-Чужбинський виводить походження українців від росіян і закріплює за ними нагальну потребу бути під захистом «великоросів». Мовне питання він розглядав крізь призму сталого стереотипу, що українська мова походить від російської. Виходячи з цього міркування мандрівник наділив українців ще однією характеристикою – кумедні люди, оскільки вони кумедно переробляють російську мову на власний розсуд (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 58–64).

Мандруючи Півднем України, А. Афанасьєв-Чужбинський спостерігав за образом життя українців і помітив декілька різних варіацій, які загалом фундаментально не відрізнялись одна від одної. Українські селяни і міщани для нього виглядали досить спокійними, веселими, домовитими і повільними людьми, яких об'єднувала спільність занять – землеробство і скотарство. З господарського погляду навіть найбідніші українці виглядали більш заможними порівняно з росіянами. Однак, на думку мандрівника, вони були досить наївними та недалекоглядними, тому часто страждали фінансово і морально, оскільки українців часто обдурювали. Хоча при цьому вони не виглядали простаками і самі часто бували хитрими, відповідали на питання лаконічно або ухильно.

За спостереженнями А. Афанасьєва-Чужбинського українці масово проживали навколо Катеринослава, Олександрівська, Кам'янки, Нікополя,

Нововоронцовки, Берислава, Овідіополя, Херсона, Лепетихи, Каїрів, Козачих Лагерів, Олешок, працюючи вільними матросами, торговцями на ярмарках, землеробами, скотарями, рибалками, лоцманами. Лоцманське мистецтво вважалося почесною справою, оскільки лоцмани вважались прямими спадкоємцями запорозьких козаків, і це ремесло намагались передавати від батька до сина. Лоцмани відрізнялись і від козаків, і від селян. Волевиявленнями були ближче до характеру козаків і наділені рисами сміливості, гордості. Від селян відрізнялися впевненістю. Алкогольних напоїв вживали менше, ніж селяни та козаки, і намагалися, якщо і випити, то робити це так, щоб по їхньому зовнішньому вигляду ніхто не здогадався, що лоцман випив 4 чарки за день (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 154–396).

На противагу росіянам, українці непогано займалися рибальством і до риболовів цього регіону приїздили навіть з Єлісаветграда й міст Полтавської губернії.

Найбільшою перешкодою господарського розвитку українців було кріпосне право. Воно обмежувало свободу, яку кожен українець, незалежно від роду занять, цінював найбільше. Розвинена свідомість давала можливість українцям оцінити недоліки цього становища і вони неодмінно доходили висновку, що кріпосне право – це негативне явище, а поміщик – хвороба суспільства. За їхнім переконанням, саме поміщики поширювали у середовищі українського населення різні вади та антиморальну поведінку. Українські селяни майже не відчували від них справедливого відношення до себе (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 217–219).

Ще одним негативним фактором для українського селянства виступало розквартирування російських військ, що постійно супроводжувалося конфліктними ситуаціями. Із приходом російських військових в українських селах поширювалися грабівництва, згвалтування та інші злочини, в результаті чого до українців приходило усвідомлення: росіяни – це синонім зла, а їхня присутність негативно впливала на внутрішню стабільність взаємин (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 219–221).

Наприклад, як суто українське містечко Херсонської губернії сприймався мандрівниками Берислав, мешканці якого були переселенцями з Полтавської та Чернігівської губерній. Основними заняттями місцевих жителів були торгівля, домашні промисли та організація паромної переправи для чумаків. Саме за результатами спостережень за роботою переправ А. Афанасьєв-Чужбинський наділив українців ще низкою характеристик: консерватизм, нездатність сприймати нововведення і невіра в те, що модернізація зможе принести користь. Зокрема, мандрівник

став очевидцем такої ситуації: каховський поміщик Н. Куликовський придбав пароплав, щоб легше було переправляти чумаків через Дніпро, проте українці сприйняли таку новину з недовірою і були зовсім не впевнені у вигідності пароплава, а тому й не бажали користуватися його послугами. Ще один момент відзначає А. Афанасьєв-Чужбинський у ставленні українців Південної України до одягу: вони майже відмовились від традиційного одягу та здебільшого користувались міщанськими та європейськими речами. Але південноукраїнські селяни зберігали як невід'ємний атрибут свого одягу шаровари, оскільки саме вони наочно відрізняли їх від росіян.

Позитивним прикладом модернізаційних процесів українців А. Афанасьєв-Чужбинський називав громаду вільних матросів Олешок. За ними візитер спостерігав і дійшов висновків, що близькість і постійне сполучення через Херсон з Одесою справляла на олешківських мешканців позитивний вплив. Навіть у найбільшій родині був англійський посуд, а традиційний український одяг став для них уже архаїкою, що якісно відрізняло їх від громади вільних матросів Нікополя, оскільки одяг олешківські матроси купували в Одесі, звідти привозили європейські речі членам родини. Окрім цього, жителі Олешок славились вирощуванням кавунів та помідорів. На думку А. Афанасьєва-Чужбинського, саме стараннями олешківців помідор отримав місцеве «громадянство» і увійшов до складу багатьох відомих на той час страв (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 269–276, 385).

А. Афанасьєв-Чужбинський зафіксував, що у Херсоні, який пропагандою і статистикою презентувався як російське місто, проживало багато українців, які працювали в порту, вовномийнях, торгували на ринках виноградом, кавунами, динями, картоплею, зерном, морквою, цибулею, баклажанами тощо. При цьому полюбили співати пісні широкою українською мовою (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 277–278, 304–305).

4. Висновки

У результаті проведеного дослідження можна дійти висновків, що мандрівники на Півдні України українців поділяли на два основних типи: селян і козаків. До козацького типу ще додатково належали такі соціальні групи, як лоцмани та вільні матроси. Українці на території південноукраїнського регіону вважались нащадками запорозьких козаків та переселенців із Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської губерній. Українці Полтавської та Чернігівської губерній оселялись здебільшого на території Херсонської та Катеринославської губерній. Вихідці з Подільської та Волинської губерній спрямовували свою активність в Одесу, що пов'язувалося з хлібною торгівлею. За подорожніми путівниками

українці – це насамперед землероби, серед інших занять згадують візитери скотарство, конярство, бджільництво, рибальство, садівництво тощо.

Мандрівники у своїх тревелерах наділяли українців багатьма характеристиками, такими як: доброта, гостинність, привітність, відповідальність, довірливість, любов до пісень, здоровий глузд, раціональність, побутова і військова хитрість, сміливість, звитязність. Найбільша цінність для українців – свобода (воля) з непримирним і негативним відношенням до кріпосної залежності. Однак водночас візитери

зображували їх недалекоглядними, оскільки не змогли виробити єдиний погляд на власне майбутнє, що завадило вибороти незалежність у досліджуваній період часу. Ставлення до модернізації не було однозначним серед населення південноукраїнського регіону. За багатьма прикладами, що наводилися у тревелерах, українці зберігали історичну пам'ять, традиційний уклад життя, але в тих місцевостях, де активніше велась торгівля, вже помітні були зміни в одязі, харчуванні, побуті, що ставало передвісником модернізації.

Література:

1. Афанасий-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Санкт-Петербург : Типография морского министерства. 1861. Т. 1. 465 с.
2. Всеволожский Н.С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. Москва : Тип. Августа Семена при Императорской Медико-хирургической академии. 1839. Т. 1. 495 с.
3. Гудзий Н. К истории русского сентиментализма (Путешествие в Крым П. Сумарокова). *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь : Таврическая Губернская типография, 1888. № 6. С. 132–143.
4. Гутри М. Письма о Крыме, Одессе и Азовском море. Москва : Тип. Н.С. Всеволожского, 1810. 293 с.
5. Гурлянд А. Из описания г. Одессы, сделанного генералом Сухтеленем. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса : Экономическая типография. 1900. Т. XXII. С. 16–17.
6. Ейдельман А. Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса : Optimum. 2012. 284 с.
7. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 г. Анатолием Демидовым. Москва : Тип. А. Семена, 1853. 543 с.
8. Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України в другій половині XIX ст. : дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України. Одеса, 2009. 195 с.
9. Измайлов В.В. Путешествие в полуденную Россию: в письмах, изданных В. Измайловым. Москва : Университетская типография, 1802. Т. 1. 404 с.
10. Зеленецкий К. Путешествие в Южную Россию и Крым Анатолия Демидова. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса : Городская типография. 1844. Т. 1. С. 442–453.
11. Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя : АА Тандем, 2010. 569 с.
12. Кравен Э. Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году. Москва : Университетская тип., 1795. 525 с.
13. Надеждин Н. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу Н.С. Всеволожского. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса : Городская типография, 1844. Т. 1. С. 433–441.
14. Холдернесс М. Крым XIX столетия в труде английской ученой и писательницы Мери Холдернесс. 1810. URL: <http://www.krimoved-library.ru/books/britanskiy-vzglyad-na-krim8.html> (дата звернення: 18.12.2022).
15. Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть. Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2008. 222 с.

References:

1. Afanasyi-Chuzhbynskyi, A. (1861). Pоеzdka v Yuzhnuu Rossyiu [Trip to South Russia]. Sankt-Peterburg: Typohrafiya morskoho mynysterstva. T. 1. 465 s. [in Russian].
2. Vsevolzhskiy, N.S. (1839). Puteshestvye cherez Yuzhnuu Rossyiu, Krym i Odessu v Konstantynopol, Maluiu Azyiu, Severnuiu Afryku, Maltu, Sytsylyiu, Ytalyiu, Yuzhnuu Frantsyiu i Paryzh v 1836 y 1837 hodakh [Travel through South Russia, Crimea and Odessa to Constantinople, Asia Minor, North Africa, Malta, Sicily, Italy, South France and Paris in 1836 and 1837]. Moskva: Typ. Avhusta Semena pry Ymperatorskoi Medyko-khyrurhycheskoi akademyy. T. 1. 495 s. [in Russian].
3. Hudzyi, N. (1888). K ystoryu russkoho sentymentalyzma (Puteshestvye v Krym P. Sumarokova) [On the history of Russian sentimentalism (Journey to the Crimea by P. Sumarokov)]. *Yzvestyia Tavrycheskoi uchenoi arkhyvnoi komysiyi*. Symferopol: Tavrycheskaia Hubernskaia typohrafiya. № 6. S. 132–143 [in Russian].

4. Gutri, M. (1810). Pisma o Kryme, Odesse i Azovskom more [Letters about Crimea, Odessa and the Sea of Azov]. Moskva: Tip. N.S. Vsevolozhskogo. 293 s. [in Russian].
5. Hurliand, A. (1900). Yz opysaniya h. Odessi, sdelanoho heneralom Sukhtelenom [From the description of the city of Odessa, made by General Sukhtelen]. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei*. Odessa: Ekonomycheskaia typohrafiya. T. XXII. S. 16–17 [in Russian].
6. Eidelman, A. (2012). Odessa hlazamy brytantsev. Zametky puteshestvennykov [Odessa through the eyes of a Briton. Traveler's Notes]. Odessa: Yzdatelstvo. 284 s. [in Russian].
7. Demydov, A. (1853). Puteshestvye v Yuzhniiu Rossyiu y Krym cherez Venhryiu, Valakhyiu y Moldavyiu, sovershennoe v 1837 h. [Journey to South Russia and the Crimea through Hungary, Wallachia and Moldavia, made in 1837]. Moskva: Typ. A. Semena. 543 s. [in Russian].
8. Dorosheva, A.O. (2009). Samovriaduvannia v prymorskykh mistakh Pivdnia Ukrainy v druhii polovyni XIX st. [Self-rowing in the seaside places of Pivdnia of Ukraine in the other half of the XIX century]: dys ... kand. ist. nauk : 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy. Odesa. 195 s. [in Ukrainian].
9. Izmajlov, V.V. (1802). Puteshestvie v poludennuyu Rossyiu: v pismah, izdannyh V. Izmajlovym [Journey to midday Russia: in letters published by V. Izmajlov]. Moskva: Universitetskaya tipografiya. 1802. T. 1. 404 s. [in Russian].
10. Zelenetskyi, K. (1844). Puteshestvye v Yuzhniiu Rossyiu y Krym Anatolyia Demydova [Journey to South Russia and Crimea by Anatoly Demidov]. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy i drevnostei*. Odessa: Horodskaia typohrafiya. T. 1. S. 442–453 [in Russian].
11. Konstantinova, V.M. (2010). Urbanizatsiia: pivdennoukrainskyi vymir (1861–1904 rokakh) [Urbanization: South-Ukrainian dynamism (1861–1904)]. Zaporizhzhia: AA Tandem. 569 s. [in Ukrainian].
12. Kraven E. Puteshestvie v Krym i Konstantinopol v 1786 godu [Journey to the Crimea and Constantinople in 1786]. Moskva: Universitetskaya tip. 1795. 525 s. [in Russian]
13. Nadezhdyn, N. (1844). Puteshestvye cherez Yuzhniiu Rossyiu, Krym y Odessu N.S. Vsevolozhskoho [Journey through Southern Russia, Crimea and Odessa by N.S. Vsevolozhsky]. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei*. Odessa: Horodskaia typohrafiya. T. 1. S. 433–441 [in Russian].
14. Kholderness, M. (1810). Krym XIX stoletyia v trude anhlyiskoi uchenoi y pysatelnytsy Mery Kholderness [Crimea of the XIX century in the work of the English scientist and writer Mary Holderness]. Retrieved from: <http://www.krimoved-library.ru/books/britanskiy-vzglyad-na-krim8.html> [in Russian].
15. Shytiuk, M.M., Shchukin, V.V. (2008). Yevreiske naseleattia Khersonskoi hubernii v XIX – na pochatku XX stolit [Jewish population of the Kherson province in the XIX century – on the cob of the XX century]. Mykolaiv: Vydavnytstvo Iryny Hudym. 222 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.01.2023
The article was received 17 January 2023